
NACIONALIZAM U SVJETLU SOCIJALNOG NAUKA CRKVE

Miljenko Aničić, Đakovo

UDK: 323.13
261.6
Izvorni znanstveni rad
Primljeno 2/2007.

Sažetak

U propasti totalitarne komunističke ideologije potkraj osamdesetih i početkom devedesetih godina prošloga stoljeća mnogi su vidjeli nestanak posljednje prepreke za ostvarenje liberalnih i demokratskih vrijednosti. Sam taj proces bio je uzrokovan i popraćen takvom eksplozijom nacionalnih emocija za koje se vjerovalo da pripadaju prošlosti. Slične pojave susrećemo i u drugim dijelovima Europe i svijeta s više ili manje tragičnih posljedica. U članku se želi kritički osvjetliti fenomene nacije i nacionalizma, kako i zašto su se razvili, te koje su njihove funkcije u modernome društvu. U daljnjem tijeku nastoji se predstaviti poglede socijalnog nauka Katoličke crkve na ovaj problem, posebno stavove pape Ivana Pavla II. Pri tome se pokazuje da nacionalizam nije neizbježna sudbina, nego pojava koja svoje korijene ima u opravdanoj težnji pojedinaca i naroda za ostvarenje vlastita identiteta, slobode i pravednosti. Ljudski se život zbiva između dvaju polova: između partikularnog kao član određene grupe ili nacije i univerzalnog kao član velike obitelji čovječanstva. Od presudne je važnosti stvoriti dobru ravnotežu između ovih dvaju polova.

Ključne riječi: nacija, nacionalizam, patriotizam, sloboda, pravednost, prava nacija, socijalni nauk Crkve, Ivan Pavao II.

UVOD

Opisujući demokratske promjene potkraj osamdesetih i početkom devedesetih u zemljama istočne i jugoistočne Europe, uključujući i posljednji imperij dvadesetoga stoljeća, Sovjetski Savez, engleski povjesničar M. Ignatieff piše: "Neko vrijeme smo čak vjerovali da bi demokratske promjene na Istoku mogle unijeti svježi zrak i u naše vlastite propale oligarhije na Zapadu. Koliko smo se varali, mogli smo uskoro iskusiti. Jer završetak imperijalne epohe bio je popraćen novom erom nasilja. Glavna radnja novoga

svjetskog poretka jest raspad nacionalnih država u etničke građanske ratove; glavni arhitekti toga poretka jesu gospodari rata... Ono što je bilo potiskivano, ponovno se vratilo, a njegovo ime je nacionalizam.”¹

Fenomen nacionalizma nije moguće ograničiti samo na spomenuto područje. Naprotiv, ima ga i u zemljama zapadne Europe i širom svijeta, iako takve pojave u današnjoj Europi redovito ne izazivaju takva tragična zbivanja, kao što je to npr. nedavno bio slučaj na području bivše Jugoslavije.

Unatoč velikim razlikama, koje su narodi istočne i jugoistočne Europe pokazivali u dalekoj ili bližoj povijesti, neporecive su i neke zajedničke karakteristike, nastale iz isto tako zajedničkih povijesnih iskustava pod dominacijom marksističke ideologije u drugoj polovici dvadesetog stoljeća. Jedno od takvih zajedničkih iskustava odnosi se na doživljaje nacionalnog identiteta, koji su se u tim državama događali u uvjetima nepotpune suverenosti dotičnih naroda. Sam je komunizam vjerničkim masama prije ili poslije morao izgledati stranim tijelom i prijetnjom za religiozni, a isto tako i za nacionalni identitet. Nedostatak suverenosti, osjećaji ugroženosti vlastitih kulturnih i religioznih vrijednosti, individualnih i kolektivnih prava i nacionalnog dostojanstva utjecali su na duhovnu klimu i način ponašanja, pogodovali nastanku i održanju predrasuda, neprijateljstva i borbenog mentaliteta.² Potiskivanje nacionalne svijesti uz istodobnu borbu protiv religije vodilo je do stapanja ovih dvaju elemenata. Vjera je u tom slučaju bila vjera nacije, nerijetko i nositelj nacionalne svijesti. U većini zemalja istočne i jugoistočne Europe kršćanstvo je u procesu samoodređenja nacija odigralo važnu ulogu. To nije prošlo bez tragova ni za shvaćanje nacija ni za kršćanstvo.³

¹ M. Ignatieff, *Reisen in den neuen Nationalismus*, Insel Verlag, Frankfurt a. M., 1994., str. 9.

² Za područje jugoistoka Europe to vrijedi još više. Nije riječ samo o drugoj polovici dvadesetog stoljeća i o vremenu komunističkog režima. To područje – na raskrižju svjetova – oduvijek je bilo predmet interesa i apetita moćnijih država i naroda. Rijetka su i kratka vremenska razdoblja, u kojima su tamošnji narodi mogli doživjeti nešto od svojeg identiteta i suverenosti.

³ Usp. A. Zak, *Die neue Rolle des Christentums*, u: M. Sievernich – J. Beckermann (izd.), *Christen an der Schwelle zum dritten Jahrtausend. Entwicklungen und Perspektiven*, Knecht Verlag, Frankfurt a.M., 2000., str. 66-79, ovdje str. 70. Usp. dalje I. Cvitković, *Konfesija u ratu*, Svjetlo riječi – Interreligijska služba Oči u oči, Sarajevo – Zagreb, 2004., 186ss: tvrdnje su ovog autora do te mjere generalizirane da nije moguće vidjeti diferenciranu sliku pojedinih konfesija, koju istraživanja, navodno, žele pokazati.

Propast komunizma bila je popraćena pravom erupcijom nacionalizma i zahtjeva za državnim osamostaljenjem. Zato je razumljivo kad povjesničar H. Schulze tvrdi da je nakon desetljeća “podecjenjivanja nacije i nacionalne svijesti zapadne političare šokirala zapanjujuća brzina s kojom su se pojavljivali nacionalni i partikularistički pokreti”. Procjena bivšega češkog predsjednika Vaclava Havela da se jugoslavenska tragedija može ponoviti svuda u postkomunističkoj Europi može se s pravom primijeniti na cijelu Europu i šire. Naime, i u samoj zapadnoj Europi ne može se previdjeti buđenje nacionalnih i regionalnih ambicija. Očito je i zajednički europski odgovor na krizu u bivšoj Jugoslaviji bilo teško postići zbog sličnih političkih problema u nekim zemljama kao što su Velika Britanija, Francuska, Španjolska i Italija s Irskom, Korzikom, Katalonijom, Baskijom i južnim Tirolom. Sam proces ujedinjenja Europe zapinje, ne samo zbog ekonomskih interesa vlada spomenutih, ali i drugih zapadnoeuropskih zemalja, nego i zbog duboko ukorijenjenih nacionalnih tradicija u širokim društvenim slojevima.⁴

Religija je tijekom cijele povijesti tih naroda imala vrlo važnu ulogu. Sigurno je stupanj stapanja nacionalnog i religioznog različit ne samo od zemlje do zemlje nego i od konfesije do konfesije. Nas ovdje zanima pitanje kako Katolička crkva u svojem društvenom nauku gleda na problem nacionalizma. Prvi dio rada bavi se povijesnim razvojem ideje nacije i nacionalizma te socijalno-psihološkim zapažanjima. U drugom dijelu prikazujemo stavove crkvenog učiteljstva iznesene u socijalnim enciklikama i u koncilskim dokumentima, posebno u govoru koji je papa Ivan Pavao II. održao pred Ujedinjenim narodima 5. listopada 1995.

1. NACIJA I NACIONALIZAM U POVIJESNOM I DRUŠTVENOM KONTEKSTU

1.1. *Ideja nacije i njezin razvoj*

Latinski izraz “natio” označuje rođenje i porijeklo, etničku skupinu ili pleme. Često se rabi zajedno s “gens” i “populus”, ali i kao suprotnost izrazu “civitas”, što onda uobičajenom značenju

⁴ H. Schulze, *Das Europa der Nationen*, u: H. Berding (izd.), *Mythos und Nation. Studien zur Entwicklung des kollektiven Bewusstseins in der Neuzeit* 3, Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1996., str. 65-83, ovdje 80s.

pridodaje atribut "divlji". U Vulgati, kod crkvenih otaca te poslije u srednjem vijeku nalazimo taj izraz u značenju "pogani". U klasičnoj antici, a zatim u srednjem vijeku riječ "natio" mogla je značiti posebnu grupu unutar jednog naroda, koja se mogla pozvati na svoje porijeklo ili na svoj pravni status, koji je stekla rođenjem, kao što su građani i plemstvo. Nacija nije bila cijeli narod, nego staleži koji su određivali politiku i koji su se radi toga okupljali u određenim institucijama.

Do određenih promjena u upotrebi izraza "natio" dolazi u kasnome srednjem vijeku. Na koncilu u Konstanzu (1414./17.) donosi se odredba da se gласovanje održi prema nacijama. Isto tako se i studenti na talijanskim sveučilištima, kao npr. u Bologni, u pojedinim slučajevima već u 13., stoljeću, a još češće u 14. i 15. stoljeću razlikuju prema nacijama. Ono što se ovim razlikovanjima najčešće želi izraziti, jest određenje nečijega porijekla, najčešće područja ili staleža.⁵ Općenito se može reći da je srednjovjekovno društvo bilo univerzalističko u smislu da se težilo za nadnacionalnom zajednicom. Isticanje vrijednosti pojedinih nacija nalazimo tek u pojedinačnim slučajevima u 15. stoljeću.⁶

⁵ Usp. U. Dierse / H. Rath, *Nation, Nationalismus, Nationalität*, u: J. Ritter i K. Gründer (izd.), *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, sv. 6, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1984., st. 406-414, ovdje 406s. O značenju "natio" u srednjem vijeku usp. također: G. Roellecke, *Herrschaft und Nation. Zur Entstehung des Nationalismus*, u: G. Orsi i dr. (izd.), *Nation, Nationalstaat, Nationalismus*, (Rechtsphilosophische Hefte, 3), Peter Lang – Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt a.M., 1994., str. 17-32, ovdje 19s.; H. Schulze, *Nav. djelo*, str. 66-68.

⁶ Početak oblikovanja nacija seže, prema mišljenju nekih autora, u srednji vijek. Najočitiiji primjer za to jest kontinuirani razvoj onoga što se zove "regnum Francorum". Općenito se može reći da je taj proces bio praćen s neusporedivo manje konflikata, antagonizama i straha od drugog. O bitnim elementima koji su pridonijeli razvoju i učvršćivanju nacionalne svijesti usp. J. Ehlers, *Was sind und wie bilden sich nationes im mittelalterlichen Europa*, u: A. Bues/R. Rexheuser (izd.), *Mittelalterliche nationes – neuzeitliche Nationen. Probleme der Nationenbildung in Europa*, (Deutsches Historisches Institut in Warschau – Quellen und Studien sv. 2), Harrassowitz Verlag, Wiesbaden, 1995., str. 7-26. Tvrdnja da se već u srednjem vijeku pripremalo ono što danas nazivamo nacijom ne nailazi na opće odobravanje. Tako npr. H.-U. Wehler kategorički odbija mogućnost istraživanja problema nacije u srednjem vijeku, jer je, kaže on, vrijeme koje je prethodilo 18. stoljeću imalo drukčije sustave vladavine, drukčiju politiku, sasvim drukčije životne uvjete, nego što su nacionalni. Primjena nacionalno-povijesnih kategorija na to vrijeme znači silovanje prošlosti i otežava njezino shvaćanje – usp. C. Hirchi, *Das humanistische Nationskonstrukt vor dem Hintergrund modernistischer Nationalismustheorien*, u: *Historisches Jahrbuch*, 122 (2002.), str. 355-396, ovdje 359.

S renesansom, a zatim i s reformacijom započinje raspadanje europskoga srednjovjekovnog jedinstva.⁷

Pojam “nacije” radikalno se mijenja u drugoj polovici 18. i u 19. stoljeću. Radikalne promjene u društvenim i ekonomskim odnosima toga vremena, širenje pismenosti i nastajanje moderne javnosti, uzdizanje pojedinca s njegovom slobodom te širenje političkog liberalizma doveli su do propasti starih društvenih struktura i do nastanka alternativnih ideja postojećemu društvenom poretku. To je uzrokovalo ne samo konkurenciju u uobičajenom političkom smislu, nego i napetosti i mobilizaciju velikih narodnih masa, i za obranu starog poretka, i za nove ideje. Velika integracijska ideologija, koja je spriječila građanske ratove i, unatoč suprotstavljenim stranama i interesima, stvarala jedinstvo, bila je, po mišljenju H. Schulzea, ideja nacije. Od triju staleža, koji su činili društvo: kler, plemstvo i jednostavni narod, ubuduće će se samo ovaj, treći stalež smatrati nacijom. Nacija – to je narod. On je suveren. U njemu se utjelovljuje zajednička volja, iz njega dolazi legitimacija svake vlasti.⁸

U razmatranju pitanja nastanka nacije obično se razlikuju dva koncepta. Jedan polazi od zasada Francuske revolucije. Nacija Francuske revolucije bila je zajednica svih politički svjesnih građana na temelju ideja o jednakosti svih i ideje o suverenosti naroda. “Nacija u francuskom shvaćanju bila je načelno stvar slobodne odluke...”; tko se očitovao za takvu naciju i bio spreman raditi na njezinu ostvarenju, taj joj je i pripadao. Takav koncept nacije kao političke zajednice odgovarao je zemlji s jasno definiranim državnim teritorijem i institucijama. S druge strane, tadašnja Njemačka nije imala takvo jedinstvo između države i nacije. Jedinstvo, kako ga je vidio njemački filozof i pjesnik J. G. Herder, počivalo je na zajedništvu kulture i jezika. Nacija je, prema tome, bila više nego zbroj njezinih članova, jedna vrsta duhovnog zajedništva. Svijet je u Herderovim očima bio sličan vrtu, u kojem su se nacije kao biljke razvijale prema tajnovitim božanskim zakonima. Nijedna nacija nije imala prednost pred drugom, ali se svaka razlikovala

⁷ C. H. Grenholm, *Nationalismus*, u: G. Müller (izd.), *Theologische Realenzyklopädie*, sv. 24, Walter de Gruyter, Berlin/NewYork, 1994., str. 21-34, ovdje 24.

⁸ Usp. H. Schulze, *Nav. djelo*, str. 69s. Usp. također O. Dann, *Nationsbildung im neuzeitlichen Europa*, u: A. Bues/R. Rexheuser, *Nav. djelo*, str. 27-41.

od drugih. Svaki je pojedinac sudbinski bio vezan za svoju naciju od svog rođenja.⁹

Ta dva shvaćanja nacije: subjektivno-političko Francuske revolucije i objektivno-kulturno njemačke romantike međusobno su se oplođivala, križala i sve do danas određivala ton razmišljanjima o ovoj temi.

Noviji istraživači pitanja nacije, kao što su B. Anderson i E. Hobsbawm, ističu da je nacija moderni artefakt bez povijesnog i prirodnog temelja.¹⁰ Nacija ne nastaje tamo gdje se jedna grupa ljudi istog porijekla nastani na nekom teritoriju s jasno definiranim granicama, nego tamo gdje ljudi započnu zamišljati da su istog porijekla i tako djeluju, kao da to doista jesu. Anderson u tome smislu definira naciju kao "zamišljenu političku zajednicu – zamišljenu kao ograničenu i suverenu".¹¹ Zamišljena je, jer najveći broj njezinih članova nema međusobne kontakte odnosno uopće se ne poznaju. Njezina ograničenost upućuje na činjenicu da nijedna nacija ne ide za tim da obuhvati cijelo čovječanstvo, kao što je to npr. slučaj kod kršćanstva. Bez obzira na to koliko velika bila, nacija ima svoje granice i izvan nje postoje druge nacije. Ona je izvor legitimiteta vlasti. Svaka od njih želi biti suverena u odnosu prema drugima, ali i unutar svojih granica. Mjerilo i simbol te suverenosti jest suverena država.¹²

1.2. *Od nacije do nacionalizma ili obratno?*

Nastojanja da se odrede objektivni kriteriji nastanka nacije oslanjaju se na pojedina obilježja, kao što su jezik, zajednički teritorij, zajednička povijest, religiozna pripadnost, kulturne posebnosti. Definicije koje nastaju na temelju takvih obilježja ili njihovih kombinacija, pokazuju se neprikladnima. Postoje, naime, ljudske zajednice koje pokazuju zajednička obilježja a da ipak nisu nacije niti imaju takvih aspiracija. S druge strane, ima nacija čiji se članovi teško ili nikako ne mogu pozvati na zajednička obilježja. Za

⁹ Usp. Isti, str. 71 ss. Schulze u Herderovim idejama vidi podlogu velikih podjela među državama i narodima srednje i istočne Europe, kao i proročki glas traganja za nacionalnim identitetom kod slavenskih naroda – str. 73.

¹⁰ Usp. C. Hirschi, *Nav. djelo*, str. 356.

¹¹ B. Anderson, *Die Erfindung der Nation. Zur Karriere eines folgenreichen Konzepts*, Campus Verlag, Frankfurt/New York, 2005., str. 15.

¹² Usp. Isti, str. 15 ss.

E. J. Hobsbawma takvo je stanje razumljivo, jer je riječ o tvorevini koja je povijesno nova, u stalnom razvoju, pa, prema tome, i u stalnim promjenama. Prihvaćanje takvih nejasnih, promjenljivih i višeznačnih kriterija kao orijentacije u određivanju nacije¹³ bilo bi za Hobsbawma isto kao pokušaj putnika da se orijentira prema trenutačnoj formaciji oblaka.¹⁴ Ništa bolje ne stoji ni subjektivna definicija, kao npr. u smislu E. Renana, da je nacija svakodnevni plebiscit. Nečija odluka da pripada nekoj naciji otvara vrata pukom voluntarizmu.¹⁵ Kad ni objektivna ni subjektivna definicija nacije nisu zadovoljavajuće, Hobsbawm predlaže radnu hipotezu, prema kojoj je nacija "svaka dovoljno velika zajednica ljudi, čiji se članovi smatraju pripadnicima neke nacije".¹⁶

To znači da se na naciju ne može gledati kao na izvornu i nepromjenljivu socijalnu stvarnost.¹⁷ Hobsbawm se priključuje mišljenju E. Gellnera, češko-britanskog filozofa i socijalnog antropologa, da se u oblikovanje nacije slijevaju elementi umjetnog, izmišljenog, kao i momenti socijalnog inženjerstva. U biti, nacionalizam je onaj čimbenik koji već postojeće kulture katkad pretvara u nacije, kadšto izmišlja kulture, a često postojeće kulture uništava. Iz toga slijedi zaključak, da nisu nacije te koje

¹³ E.W. Böckenförde, oslanjajući se na I. Katsarskog, kaže: "Nacija, kad nastaje, sama određuje obilježja, koja je određuju". - E. W. Böckenförde, *Staat, Nation, Europa. Studien zur Staatslehre, Verfassungstheorie und Rechtsphilosophie*, Suhrkamp, Frankfurt a.M., 1999., str. 41.

¹⁴ Usp. E. J. Hobsbawm, *Nationen und Nationalismus. Mythos und Realität seit 1780*, Campus Verlag, Frankfurt/New York, 2005.

¹⁵ Usp. Isti, str. 18.

¹⁶ Isti, str. 19.

¹⁷ Libanonsko-francuski pisac A. Maalouf u svojoj knjizi *U ime identiteta. Nasilje i potreba za pripadnošću*, Prometej, Zagreb, 2002., str. 17s. donosi svoja razmišljanja o utjecaju raznih događaja na doživljaj identiteta. Zamišljeno mjesto istraživanja je Sarajevo: "Promatramo na ulici čovjeka od pedesetak godina. Još 1980-ih taj bi čovjek ponosno izjavljivao da je Jugoslaven. Pri poblížem ispitivanju pojasnio bi da živi u Republici Bosni i Hercegovini i da potječe, slučajno, iz tradicionalno muslimanske obitelji. Isti čovjek, da smo ga sreli dvanaest godina kasnije, u punom jeku rata, spontano bi i to sa žestinom odgovorio: "Ja sam musliman!" Možda bi već pustio i propisnu bradu. Zatim bi dodao da je Bošnjak i ne bi mu bilo drago kad bismo ga podsjetili da se nedavno izjašnjavao kao Jugoslaven. Kada bismo danas zaustavili na ulici našeg čovjeka i zapitali ga kako se osjeća, izjasnio bi se najprije kao Bošnjak, a zatim kao musliman; redovito posjećuje džamiju, pojasnio bi; ali bi dodao i da je njegova zemlja dio Europe te da se nada kako će ju jednoga dana vidjeti kao članicu Unije. Ako ponovno sretnemo tog čovjeka na istom mjestu za dvadeset godina, kako će se on opredijeliti? Koju će od svojih pripadnosti staviti na prvo mjesto? Europsku? Muslimansku? Bošnjačku? Neku drugu? Balkansku, možda?"

stvaraju države i nacionalizme, nego obratno. Nacija nastaje vremenski i logički iz nacionalizma. Gdje nema nacionalizma, nema ni nacije.¹⁸

Tražeci uzroke ponovnog oživljavanja nacionalizma nakon sloma komunizma u istočnoj Europi, E. Gellner izražava svoje neslaganje s uvriježenim mišljenjima o nastanku nacionalizma. Jedno od njih kaže da je nacionalizam “‘urođen’, ljudski, naravan, tako naravan kao činjenica da ljudi imaju dvije noge”. Drugo i suprotno mišljenje gleda u nacionalizmu “nešto umjetno stvoreno”.¹⁹ Istina je negdje u sredini, kaže on. Nacionalizam se ne nalazi u biti čovjeka i ljudskoga društva. On nije nešto univerzalno, nego nešto što je povezano s općim socijalnim i ekonomskim uvjetima, koji su tijekom posljednjih dvjesto godina postali dominantni. U nacionalizmu Gellner vidi “politički princip, koji tvrdi da bi političke i kulturne cjeline trebale biti istovjetne”,²⁰ te da svaka kultura treba svoj vlastiti politički i državni okvir, i to po mogućnosti ne više od jednoga, odnosno da svaka država može biti zaštitnica samo jedne kulture.²¹

Nacionalistička ideologija neprekidno pokazuje znakove iskrivljene svijesti. Njezini mitovi izvrću stvarnost. Nacionalizam propovijeda i brani kontinuitet, a zapravo počiva na jednom presudnom i jako dubokom lomu u ljudskoj povijesti. Slika koju nacionalizam ima o sebi potpuno je suprotna njegovoj stvarnoj biti. Stoga bi bilo pogrješno očekivati da se o nacionalizmu može mnogo naučiti od njegovih vlastitih proroka.²² Slično mišljenje možemo naći i kod Andersona, koji tvrdi da nasuprot političkoj moći nacionalizma stoji njegovo filozofsko siromaštvo ili čak proturječje. Zato nacionalizam, za razliku od drugih “izama”, nije nikada proizveo velike mislioce. Jedan od istraživača nacionalizma, T. Nairn, kojeg Anderson u nastavku citira, ide i korak dalje te kaže da je nacionalizam patologija novije povijesti, isto tako neizbježna kao i neuroza kod čovjeka pojedinca. U nacionalizmu možemo naći mnogo od iste načelne dvosmislenosti, sličnu tendenciju pada u ludilo, koja svoje uzroke ima u osjećaju bespomoćnosti kao i

¹⁸ Usp. E. Gellner, *Nationalismus und Moderne*, Rotbuch-Verlag, Berlin, 1991., str. 77.

¹⁹ E. Gellner, *Nationalismus in Osteuropa*, Renner Institut – Passagen Verlag, Wien, 1996., str. 9; usp. također str. 11s.

²⁰ Isti, *Nationalismus und Moderne*, str. 8.

²¹ Usp. Isti, *Nationalismus in Osteuropa*, str. 10.

²² Usp. Isti, *Nationalismus und Moderne*, str. 182s.

u infantilnoj fazi društva, a razloga za takve reakcije u svijetu ima vrlo mnogo.²³ Nacionalizam zapravo zahtijeva previše vjere u nešto, što u takvom obliku očito ne postoji – kaže Hobsbawm – citirajući Renana, koji tvrdi: “Nema nacije bez krivotvorenja vlastite povijesti”.²⁴

1.3. Načini funkcioniranja nacionalizma

Nacionalizam ne zahvaća sve slojeve društva u istoj mjeri i u isto vrijeme. Analizom povijesnih procesa u posljednja dva stoljeća dolazimo do sljedećeg redoslijeda: Najprije se nacionalna svijest počinje širiti u kulturi, literaturi i folkloru, ali u toj fazi još uvijek bez nekih političkih posljedica. U drugoj fazi nalazimo grupe pionira i ratobornih zagovornika nacionalne ideje te početke njezina političkog propagiranja. U trećoj fazi dolazi do potpore nacionalističkim programima od masa ili bar onih dijelova masa u čije ime ti programi navodno nastupaju.²⁵

Po kojim kriterijima nacionalizam regulira svoj odnos prema onima koji su izvan njegova kruga? C. Hirschi donosi neka zapažanja, koja ovdje navodimo u sažetu obliku.

- Nacionalizam je ideologija koja se orijentira i uspoređuje s “tuđim”. Stalnim uspoređivanjem on stvara i održava sliku o sebi. Posljedica takvog postupanja nije tolerancija, nego konkurencija. Nacionalist mjeri svoju naciju u odnosu prema drugim nacijama i stvara prestiž vlastite nacije; traži natjecanje s nacijama, čije se nadmoći boji i protiv kojih se mora potvrđivati.

- Nacionalizam je ideologija koja se ravna načelom radikalne isključivosti. Ne poznaje nikakve obrede inicijacije. Čovjek se rađa kao pripadnik nacije. Nacija je ekskluzivno udruženje, u kojem se članovi ne poznaju, ali su uvjereni da se mogu odmah prepoznati.

- Nacionalizam je ideologija s univerzalnom sviješću. Tamo, gdje se on proširi prije ili poslije nastaje više nacionalizama.²⁶

²³ Usp. B. Anderson, *Nav. dj.*, str. 15.

²⁴ E. J. Hobsbawm, *Nav. dj.*, str. 24.

²⁵ Usp. Isti, *Nav. dj.*, str. 23. Usp. također M. Schulze Wessel, “Ost” und “West” in der *Geschichte des europäischen Nationalismus*, u: Ost – West. Europäische Perspektiven, 2 (2001.), br. 3, str. 163-170, ovdje 164s.

²⁶ Usp. C. Hirschi, *Nav. dj.*, str. 365-367.

- Nacionalizam je fiksiran na veličinu, želi imati jaku naciju i moćnu državu, širok životni prostor. Zato se želi širiti. Prema susjedima je nepovjerljiv. Na njih gleda kroz predrasude i stereotipe.²⁷

1.4. Nacionalizam i religija

Veze između religije i nacionalne svijesti mogu biti jače ili slabije, ovisno o području, povijesnim iskustvima, društvenim i drugim uvjetima. Općenito se može reći da religija u nastanku i održanju nacionalne svijesti ima važnu ulogu,²⁸ što po sebi ne iznenađuje. Naime, sama religija je, kako kaže Hobsbawm, stara i prokušana metoda da se uspostavi zajedništvo među ljudima, koji nemaju ništa zajedničko. Unatoč tomu moderni je nacionalizam prema religiji suzdržan, jer je religija kadra postaviti u pitanje monopolističke zahtjeve nacionalizma, kojima on traži lojalnost svojih članova. Ta se tvrdnja, po Hobsbawmovu mišljenju, odnosi u prvom redu na svjetske religije.²⁹ Budući da su po svojoj

²⁷ Usp. K. Weigelt, *Patriotismus – Zur Renaissance eines notwendigen Begriffs*, u: Isti (izd.), *Patriotismus in Europa*, Bouvier, Bonn, 1988., 7-14, ovdje 13; H.-G. Stobbe, *Vorurteile – Stereotype – Feindbilder. Anmerkungen zu einem zentralen Problemfeld sozialer Beziehungen*, u: T. Bremer (izd.), *Religion und Nation im Krieg auf dem Balkan*, Wissenschaftliche Arbeitsgruppe für weltkirchliche Aufgaben der Deutschen Bischofskonferenz, Bonn, 1996., str. 161-171.

²⁸ Prema M. Jeismannu, postoje tri tipa stapanja nacije i religije: U prvi tip spada predodžba "izabranog naroda". U drugom tipu "izabrani narod" poprima karakter "svete nacije", čime se zapravo želi naglasiti trajnost izabranja. Treći tip je "pobožanstvenjena nacija", koja sama sebi postaje mjerilom – usp. A. Mosser (izd.), *'Gottes auserwählte Völker'. Erwählungsvorstellungen und kollektive Selbstfindung in der Geschichte*, (Pro Oriente – Schriftenreihe der Kommission für südosteuropäische Geschichte 1), Peter Lang – Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt a. M., 2001., str. 16.

²⁹ Bilo bi svakako zanimljivo, ispitati u kojoj se mjeri ova tvrdnja odnosi na nacionalne pravoslavne Crkve. Zbog ograničenosti prostora nije nam moguće prikazati njihov odnos prema naciji i nacionalizmu. Sljedeća literatura može dati dobar uvid u spomenutu problematiku: T. Bremer, *Erben einer langen Tradition. Die Bedeutung von Staat und Nation für die Orthodoxie*, u: Herder Korrespondenz, 54 (2000.), br. 9, str. 469-473; T. Nikolaou, *Der Begriff ethnos ("Nation") in seiner Bedeutung für das Autokephalon der Kirche*, u: Orthodoxes Forum, 14 (2000.), br. 1, str. 5-23; G. Laretzakis, *Die Überwindung des Nationalismus in der orthodoxen Theologie*, u: Orthodoxes Forum, 15 (2001.), br. 2, str. 185-202; G. Stricker, *Volk und Nation – Konfession und Religion. Historische und aktuelle Aspekte*, u: Lutherische Kirche in der Welt, 49 (2002.), str. 259-291; te posebno dobar prikaz najnovijih zbivanja u pravoslavnim Crkvama Bugarske, Rumunjske, Srbije, Grčke i Albanije: E. Kraft, *"Die jahrhundertealte Trägerin*

definiciji univerzalne, one zadiru od tematiziranja etničkih, jezičnih, političkih i sličnih razlika. U područjima svijeta, u kojima se razvio moderni nacionalizam, velike su religije kadre postaviti granice religiozno-etničkoj identifikaciji.³⁰ Tamo gdje ona već postoji, to ne mora u svakom slučaju značiti da se dotična nacija zatvara od svih svojih susjeda. Na temelju pripadnosti određenoj religiji može se dogoditi da se određena nacija zatvara od nacije druge religije, a da je istodobno otvorena prema susjedu, s kojim dijeli istu religiju. Hobsbawm zaključuje da su odnosi između religije i nacionalne identifikacije kompleksni i krajnje zagonetni. U svakom slučaju izmiču bilo kakvoj jednostavnoj generalizaciji.³¹

Kompleksnost odnosa nacionalne identifikacije i religije potvrđuje i švicarski povjesničar R. Altermatt. Analizirajući odnose nacije i katolicizma, Altermatt konstatira da je religiozni čimbenik u nastanku nacionalnih država naj snažnije djelovao tamo, gdje su religija i Crkva bile utočište kulturnog identiteta. Ako se usporede mehanizmi, koji djeluju u oblikovanju religioznog i nacionalnog identiteta, moguće je utvrditi diskurzivne i strukturne paralele. Altermatt je, poput mnogih drugih istraživača, također mišljenja da su nacionalne ideologije oblikovale norme i ponašanje ljudi s pomoću kodova i slika iz svijeta religioznih predodžbi. U tom je procesu došlo do sakralizacije kategorija kao što su "narod" i "nacija", a, s druge strane, religiozni obredi i simboli našli su svoje izražaje u sekulariziranom obliku.³²

U daljnjoj razradi ovog pitanja Altermatt analizira ponašanje katolika u nastanku nacionalnih država. Tijekom 19. stoljeća došlo je u europskim zemljama do nastanka raznih katoličkih društava,

der nationalen Interessen": *Orthodoxe Kirche und Nationalismus in Südosteuropa nach 1989*, u: M. Tamcke (izd.), *Blicke gen Osten. Festschrift für F. Heyer*, Lit, Münster, 2004., str. 155-168.

³⁰ N. Dugandžija, *Religija i nacija. Istraživanja u zagrebačkoj regiji*, Stvarnost, Zagreb, 1986., str. 57: "Ne treba, međutim, previdjeti da crkve imaju i relativnu samostalnost u odnosu na naciju: mogu poticati, ali i smirivati nacionalističku euforiju."

³¹ Usp. E. J. Hobsbawm, *Nav. djelo*, str. 83-87.

³² Usp. U. Altermatt, *Das komplexe Verhältnis von Religion und Nation: eine Typologie für den Katholizismus*, u: *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte* 99 (2005.), str. 417-432, ovdje 418s. Altermatt kaže: "Ljudi pozdravljaju nacionalnu zastavu kao Presveto, pjevaju nacionalnu himnu kao Te Deum, okupljaju se na masovnim susretima, kao na religioznim blagdanima, organiziraju hodočašća u nacionalna svetišta, kao što vjernici idu u crkvena hodočasnička mjesta". Usp. također N. Dugandžija, *Nav. djelo*, str. 48s.; 65s.

stranaka i pokreta. Nacionalno je pitanje u tim pokretima izazvalo dvostruku reakciju. S jedne strane, katolici ističu svoju povezanost s papinstvom, a time i internacionalnu dimenziju katoličke vjere, dok, s druge strane, sudjeluju u izgradnji konkretnih nacionalnih država. Tako je katolicizam bio istodobno nacionalni i transnacionalni. Razna katolička društva povezala su univerzalizam s konkretnim društvenim uvjetima pojedinih nacionalnih država. Zato je djelovanje katolika u oblikovanju nacionalnih država bilo od zemlje do zemlje različito.³³

2. KATOLIČKA CRKVA I PITANJE NACIONALIZMA

Kao što smo vidjeli, između religije i nacionalizma vlada dijalektički odnos. S jedne strane, religija može u određenoj političkoj konstelaciji poslužiti nastanku i očuvanju osjećaja jedinstva i održanju kulturnog naslijeđa.

Na drugoj strani religija može pridonijeti kritici nacionalizma. Kritika je, kad je riječ o Katoličkoj crkvi, usmjerena protiv totalitarnog i agresivnog nacionalizma, ali i protiv nepravednih odnosa na nacionalnoj i međunarodnoj razini, koji generiraju nacionalizme.

2.1. *Nacionalizam u svjetlu socijalnog nauka Crkve prije Ivana Pavla II.*

Socijalni nauk Katoličke crkve veliko značenje pridaje nacionalnim vrijednostima. U enciklici "Summi pontificatus" Pio XII. predstavlja raznolikost naroda i nacija kao bogatstvo za ljudski rod. Crkva tu raznolikost gleda kao dragocjenu baštinu, koju želi istraživati i usmjeriti nadnaravnom jedinstvu.³⁴ Ivan XXIII. upućuje na neke "izrazite značajke koje izvire ili iz prirodne vlastitosti kraja, ili tradicije, često bogate općeljudskim

³³ Usp. U. Altermatt, *Nav. dj.*, str. 421s.

³⁴ Usp. H. Carrier, *Dottrina sociale. Nuovo approccio all'insegnamento sociale della Chiesa*, San Paolo, Cinisello Balsamo, 1993., 106s. O stavovima Pija XII. u prilog nacionalnim vrijednostima i zaštiti nacija, kako s obzirom na njihovu slobodu, tako isto i s obzirom na njihovo ekonomsko izrabljivanje usp. J. Schasching, *Die soziale Botschaft der Kirche von Leo XIII. bis Johannes XXIII.*, Tyrolia Verlag, Innsbruck, 2. izd., 1963., str. 51; 197; 271.

vrednotama, ili iz posebnosti u naravi stanovništva”.³⁵ Kad govori o životu mladih Crkava u misijskim zemljama, Drugi vatikanski koncil ističe da te Crkve “uzimaju iz običaja i tradicija, iz mudrosti i znanja, iz vještina i umijeća svojih naroda” sve što može služiti Božjoj slavi i ispravnom oblikovanju kršćanskog života.³⁶ Vjernici trebaju gajiti ljubav prema domovini, ali se, s druge strane, moraju čuvati “prezira tuđeg naroda i ogorčenog nacionalizma...”.³⁷ Svi narodi trebaju imati udjela u nužnoj raspodjeli “bogatstava pameti i duha, znanosti te kulturnog i umjetničkog izražaja”. Ta raspodjela nije jednosmjerna, nego uzajamna i mnogostrana, a to uključuje stav poštovanja kulturnih, etičkih i religioznih vrednota naroda.³⁸ Taj stav Crkve proizlazi, kako kaže Ivan Pavao II., “iz religiozne i moralne naravi poslanja Rimokatoličke crkve. Ona je ... sveobuhvatna zajednica koja okuplja vjernike što pripadaju gotovo svim zemljama i kontinentima, nacijama, narodima, rasama, jezicima i kulturama...”.³⁹ Crkva je znak i sredstvo jedinstva s Bogom i jedinstva među narodima.⁴⁰

Dok Crkva u svojem socijalnom nauku vidi u naciji, kao i u domovini, veliku vrijednost, ona istodobno upozorava, kako to godine 1937. čini Pio XI. u kritici Hitlerova nacizma, da svaki, koji te vrijednosti “izdiže kao najvišu normu svega, dapače ih postavlja u red religioznih vrednota i obožava ih kao idole, takav izvrće i iskrivljuje od Boga stvoreni i zapovjeđeni stvarni poredak; takav je daleko od istinite vjere u Boga i udaljio se od životnog shvaćanja, koje odgovara takvoj vjeri”.⁴¹ Još godine 1926. Sveti

³⁵ Ivan XXIII., *Mater et magistra* (dalje MM), br. 169, u: M. Valković (ured.), *Sto godina katoličkog socijalnog nauka*, KS, Zagreb, 1991., str. 143.

³⁶ Drugi vatikanski koncil, *Dekret o misijskoj djelatnosti Crkve – Ad gentes* (dalje AG), br. 22, u: Dokumenti, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1998., str. 529.

³⁷ Isti, br. 15, str. 517. Vjernici trebaju gajiti “velikodušnu i vjernu ljubav prema domovini, ali bez duhovne skučenosti, to jest tako da istodobno imaju pred očima dobro čitave ljudske obitelji...”. - Drugi vatikanski koncil, *Dekret o Crkvi u svremenom svijetu – Gaudium et spes* (dalje GS), br. 75, u: Drugi vatikanski koncil, Dokumenti, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1998., str. 733.

³⁸ Ivan Pavao II., *Poruka Ujedinjenim narodima o razvoju* (25. 8. 1980.), br. 7, u: M. Valković (izd.), *Nav. dj.*, str. 455.

³⁹ Ivan Pavao II., *Govor pred Općom skupštinom Ujedinjenih naroda* (2. 10. 1979.), br. 3, u: M. Valković (izd.), *Nav. djelo*, str. 419.

⁴⁰ Drugi vatikanski koncil, *Dogmatska konstitucija o Crkvi – Lumen gentium* (dalje LG), br. 1, u: Drugi vatikanski koncil, Dokumenti, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1998., str. 93.

⁴¹ Usp. Pio XI., *Mit brennender Sorge – Sa živom zabrinutošću*, br. 2, u: *Katolički list*, 88 (1937.), br. 19, str. 221-224, ovdje 222.

Oficij je osudio djela Ch. Maurrassa, kao i njegov pokret Action Française, koji se inspirirao pozitivizmom i nacionalizmom i prema kojem "sve probleme treba rješavati samo u odnosu i prema koristi vlastitog naroda". Sredinom godine 1931. kritika Pija XI. uperena je prema talijanskom fašizmu, koji državu postavlja kao apsolutnu vrijednost. Papa označuje tu ideologiju "poganskom statolatrijom".⁴²

Pastoralna konstitucija o Crkvi u suvremenom svijetu *Gaudium et spes* poziva na iskorjenjivanje uzroka nesloge i ratova. To je u prvom redu nepravda, koja proizlazi kako iz prevelikih ekonomskih nejednakosti, tako isto i iz pohlepe za vlašću, prijezira prema drugima, zavisti i nepovjerenja, i to ne samo među osobama nego i među narodima. Međunarodne su ustanove pozvane da bolje surađuju i usklađuju svoje djelovanje. Takvi pokušaji postoje i oni, sigurno, mogu pridonijeti sveopćem napretku i osiguranju mira.⁴³ Jedan od vrlo važnih preduvjeta za uspjeh jest suradnja na ekonomskom polju, kako bi se siromašni oslobodili prevelike nejednakosti i nepravedne ovisnosti. Da bi se u tome uspjelo, potrebno je "ukloniti nerazmjernu trku za profitom, nacionalne ambicije, požudu za političkom dominacijom, militarističke spekulacije i makinacije oko širenja i nametanja ideologija".⁴⁴

O nepravедnim odnosima na ekonomskom području i o potrebnim koracima, koji stanje mogu poboljšati, govori i Pavao VI. u svojoj enciklici *Populorum progressio*. Potrebni su zajednički naponi u korist veće pravde koji idu za trajnim rezultatima. Na tom putu postoje i značajne prepreke, a to su nacionalizam i rasizam. Papa pokazuje određeno razumijevanje za nacionalne osjećaje mladih država i njihov ponos zbog postignute političke samostalnosti. Takvi osjećaji ponosa razumljivi su i kod naroda bogate i duge kulturne baštine. No, takvi legitimni osjećaji moraju "biti sublimirani univerzalnom ljubavi koja obuhvaća sve članove ljudske obitelji". Nacionalizam, zapravo, ljude i narode izolira i

⁴² Usp. L. Petirš, *Crkva i nacionalizam*, u: *Život*, 15 (1934.), str. 227-233, ovdje 228; G. Vecchio, *La dottrina sociale della Chiesa. Profilo storico dalla Rerum Novarum alla Centesimus Annus*, In *Dialogo*, Milano, 1992., str. 99-101.

⁴³ Usp. GS, br. 83s., str. 747s.

⁴⁴ Isti, br. 85, str. 749. U istom se dokumentu kaže: da bi odgovorni ljudi mogli pridonijeti miru, potrebno je "da napuste nacionalni egoizam i pohlepu da gospodare drugim narodima te da njeguju duboko poštovanje prema čitavom čovječanstvu..." - br. 82, str. 745.

posebno je opasan za mlade i ekonomski slabe narode, koji su još ovisniji o suradnji kako bi ostvarili održivi razvoj.⁴⁵

Na III. Sinodi biskupa u jesen 1971. također se upozorava, da "razdorne sile i antagonizmi iz dana u dan povećavaju svoj pritisak. Stare podjele na nacije i imperije, na rase i klase, posjeduju sada nova tehnička sredstva destrukcije".⁴⁶ Svaki narod ima pravo na vlastiti identitet i oblikovanje nacionalne osobnosti, ali je taj cilj teže ostvariti malim i narodima u razvoju. Određeni oblik odgovornog nacionalizma može biti način da ti narodi dobiju "potreban elan da dosegnu svoj vlastiti identitet, kako bi se mogli sučeliti s nejednakim odnosima u sadašnjoj planetarnoj igri".⁴⁷

2.2. Shvaćanje nacionalizma u učenju Ivana Pavla II.

Proces globalizacije učinio je svijet manjim i odnose među narodima i državama kompleksnijim. Pred zajednicu naroda postavljaju se nove i urgentne zadaće regulacije tih odnosa. Ivan Pavao II. je od početka svojeg pontifikata upozoravao na probleme modernoga svijeta, koji ugrožavaju život i dostojanstvo ljudi, i na nacionalnoj, i na međunarodnoj razini. Među njima ističu se dva središnja problema, kojima se taj Papa uvijek iznova vraća. Prvi i temeljni problem jest poštovanje ljudskih prava. Čovjek ima svoja prava na temelju svoga ljudskog dostojanstva. Ima pravo tražiti da se njegova prava poštuju unutar određene države, ali isto tako i u okviru međunarodnih odnosa.⁴⁸ Analogno zahtjevu poštovanja ljudskih prava na nacionalnoj razini, može se s istim pravom očekivati poštovanje međunarodnoga prava, ne samo prema pojedinoj osobi nego i prema pojedinim narodima i državama. Pravna sigurnost koja mora vrijediti unutar jednoga društva, mora vrijediti i u međunarodnim odnosima.⁴⁹

U uskoj vezi s poštovanjem ljudskih prava jest globalna nepravda kao drugi problem kojemu Ivan Pavao II. posvećuje veliku pažnju. Podsjećajući na encikliku svoga prethodnika Pavla VI.

⁴⁵ Pavao VI., *Populorum progressio – Enciklika o razvitku naroda* (dalje PP), br. 62, u: M. Valković (izd.), *Nav. djelo*, str. 337.

⁴⁶ Treća sinoda biskupa, *Pravda u svijetu*, u: M. Valković (izd.), *Nav. dj.*, str. 392.

⁴⁷ Isti, str. 394.

⁴⁸ Usp. Ivan Pavao II., *Govor pred Općom skupštinom Ujedinjenih naroda* (2. 10. 1979.), br. 15, u: M. Valković (izd.), *Nav. dj.*, str. 429.

⁴⁹ Ivan Pavao II., *Stota godina - Centesimus annus* (dalje CA), br. 52, Dokumenti 128, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2001., str. 96.

“Populorum progressio” iz godine 1967., papa ponovno prepoznaje uzroke nepravde u blokovskoj oprečnosti Istoka i Zapada. Svaki od dvaju blokova gaji težnju za imperijalizmom i neokolonijalizmom; svaki je od njih zaokupljen samo brigom za vlastitu sigurnost i boljitak. Tu leži uzrok zaostalosti Juga: “Zemlje u razvoju, umjesto da se preobrazu u samostojne nacije, koje se brinu za vlastiti put pravednog sudionništva u dobrima i uslugama što su namijenjeni svima, postaju kotačići mehanizma, dijelovi jedne moćne mašinerije”.

Takva podjela svijeta “ubija svaki polet za solidarnu suradnju svih za opće dobro ljudskog roda” i izravna je prepreka istinskoj promjeni uvjeta nerazvijenosti u nerazvijenim ili manje razvijenim zemljama.⁵⁰

U *Centesimus annus* Ivan Pavao II., na tragu učenja svojih prethodnika, razmatra pitanje nepravde u kontekstu privatnoga vlasništva i opće namjene dobara. Socijalizam je doživio svoj neuspjeh zbog svoje temeljne pogriješke “antropološkog karaktera”. Čovjek pojedinac bio je samo molekula socijalnog organizma, a njegovo je dobro potpuno “podređeno funkcioniranju ekonomsko-društvenog mehanizma”. On je lišen svega što može označiti “svojim” i potpuno ovisan o društvenom stroju i vladajućoj klasi.⁵¹ Kao što socijalizam ne prepoznaje i ne priznaje istinsku veličinu čovjeka pojedinca, tako ne priznaje ni narode. Umjesto traženja pravedne ravnoteže između interesa različitih nacija, on ide za dominacijom i - u skladu s doktrinom o “totalnom ratu” - za uništenjem drugog.⁵²

Neuspjeh socijalizma ne znači automatsko i nekritičko prihvaćanje kapitalizma. Neprihvatljiv je svaki oblik kapitalizma, koji daje “apsolutno prvenstvo kapitalu, posjedu sredstava proizvodnje i zemlje naspram slobodnoj subjektivnosti čovjekova rada”. Alternativa takvom kapitalizmu ne može biti socijalistički sustav, nego “društvo slobodnog rada, poduzetništva i participacije”.⁵³ Pri upotrebi zemaljskih dobara treba se voditi načelom da je Bog dao zemlju cijelom ljudskom rodu. Svako uskraćivanje toga prava pojedincima ili cijelim narodima znači nepravdu. Svojim radom čovjek prisvaja dio zemlje. Tu je izvor individualnoga vlasništva,

⁵⁰ Ivan Pavao II., *Socijalna skrb – Sollicitudo rei socialis* (dalje SRS), br. 22, u: M. Valković (izd.), Nav. dj., str. 589.

⁵¹ Ivan Pavao II., CA, br. 13, str. 29.

⁵² Usp. Isti, br. 14, str. 31.

⁵³ Isti, br. 35, str. 66.

koje također ima društveni karakter i svoja ograničenja u općoj namjeni zemaljskih dobara. Čovjek je pozvan na suradnju i diobu, kako bi zajedno s drugima vladao zemljom.⁵⁴ Jači i bogatiji narodi pozvani su da slabijim narodima pruže prigodu da se uključe u međunarodni život i u ekonomske tokove, koji vode razvoju i stabilnosti.⁵⁵

Nepoštovanje prava drugih, afirmacija isključivo vlastitih interesa i iz toga proizišle nepravde imali su kao posljedicu dva svjetska rata, proizišla iz "militarističkog bjesnila i fanatičnog nacionalizma i neke vrste totalitarizma koji im se pridružio...".⁵⁶ Nakon toga je polovica europskog kontinenta pala pod vlast komunističke diktature, mnogi su narodi zatvoreni u granice jednog imperija, koji ih guši, razara sjećanje na njihovu povijest i čupa korijenje njihove kulture. Ti narodi ne mogu raspolagati samim sobom.⁵⁷

Za ostvarivanje prava pojedinaca i cijelih naroda te sprječavanje i ispravljanje nepravdi nisu dovoljni isključivo napori dotičnih naroda i država, nego i programirani i odgovorni napori međunarodne zajednice. Potrebno je uspostaviti takav međunarodni poredak i institucije, koji će se moći uhvatiti u koštac s problemima. S tom se svrhom i očekivanjima Benedikt XV. nakon Prvoga svjetskog rata zauzimao za osnivanje Lige naroda.⁵⁸ U svojem govoru pred Općom skupštinom Ujedinjenih naroda 2. listopada 1979. Ivan Pavao II. ističe potporu koju su pape cijelo vrijeme nakon Drugoga svjetskog rata pružale Organizaciji ujedinjenih naroda, njezinoj Povelji i Općoj deklaraciji o pravima čovjeka, želeći da ova institucija bude svjetski autoritet, koji će, opremljen prikladnim sredstvima, biti kadar osigurati putove prema sigurnosti i dobrobiti svih nacija.⁵⁹

Šesnaest godina poslije, 5. listopada 1995., uz proslavu 50. godišnjice osnutka Organizacije ujedinjenih naroda, Ivan Pavao II. pred Općom skupštinom ponovno drži govor, u kojem također ističe potporu Svete Stolice ciljevima i idealima te organizacije. Za nas je taj govor od velike važnosti, jer u njemu Papa iznosi neke

⁵⁴ Usp. Isti, br. 31s., str. 59s.

⁵⁵ Usp. Isti, br. 35, str. 67.

⁵⁶ Isti, br. 17, str. 36. O katastrofama suvremenog svijeta usp. SRS, br. 24, str. 591.

⁵⁷ Usp. Isti, br. 18, str. 37.

⁵⁸ Usp. G. Vecchio, *Nav. dj.*, str. 79.

⁵⁹ Usp. Ivan Pavao II., *Govor pred Općom skupštinom Ujedinjenih naroda* (2. 10. 1979.), br. 2; 6, str. 418s.; 421.

aspekte pitanja nacije, njezinih prava te pitanja nacionalizma, koji su vrlo važan doprinos stavu Crkve prema navedenim pitanjima. U daljnjem razmatranju pitanja nacionalizma naša će pozornost biti usmjerena na spomenuti govor Ivana Pavla II.⁶⁰

2.2.1. Traganje za slobodom – pokretač čovjekove povijesti

Papa govori o posljedicama velikih promjena, koje su se dogodile posljednjih godina. Pred sobom ima promjene koje su se godine 1989. i nakon toga dogodile u zemljama istočne i jugoistočne Europe. Već je u svojem prvom govoru pred UN-om godine 1979. naglasio da ljudsko traganje za slobodom ima svoj temelj u onim univerzalnim pravima, koja čovjeku pripadaju samim time što je čovjek. Postojanje univerzalnih ljudskih prava, ukorijenjenih u samoj čovjekovoj prirodi, kao i postojanje univerzalnog moralnog zakona, nezaobilazan su temelj i jedna vrsta "gramatike" za govor o čovjeku. Negirati postojanje univerzalnih ljudskih prava značilo bi negirati da su svi ljudi jednaki.⁶¹

Nenasilne revolucije iz 1989. pokazale su da je "težnja za slobodom neuništiva potreba, koja proizlazi iz priznanja neprocjenjivog dostojanstva i vrijednosti ljudske osobe..."⁶² Moderni je totalitarizam prije svega bio nasrtaj na čovjekovo dostojanstvo; nasrtaj koji je išao toliko daleko da negira i nepovrjedivu vrijednost ljudskog života. Protiv totalitarizma koji se održavao na propagandi i strahu ustali su ljudi koji su bili nadahnuti istim vrijednostima slobode, koje su zapisane u Povelji Ujedinjenih naroda.⁶³

⁶⁰ Tekst govora objavljen je pod naslovom: John Paul II, *It is an honor for me. 50th anniversary of the founding of the United Nations*, October 5, 1995, kao i talijanski prijevod u: *Enchiridion Vaticanum. Documenti ufficiali della Santa Sede 1994-1995*, sv. 14, Edizioni Dehoniane, Bologna, 2006., str. 1926-1955, pas. 3231-3267. U idućem predstavljanju rabit će se navedeni izvor. Tekst je na talijanskom objavljen u: *Osservatore Romano*, 6. 10. 1995., str. 6-7. Njemački prijevod objavljen u: *Osservatore Romano*, 13. 10. 1995., te u: *Herder Korrespondenz*, 49 (1995.), br. 11, str. 594-601. Skraćeni prikaz na hrvatskom: *IKA*, 12. 10. 1995., str. 8s.

⁶¹ *Usp. Isti*, t. 2s., str. 1928-1931, pas. 3233-3236.

⁶² *Isti*, t. 4, str. 1930ss., pas. 3237.

⁶³ *Usp. Isti*, nav. mjesto.

2.2.2. Prava nacija: između partikularnosti i univerzalnosti

Težnja za slobodom ne tiče se samo pojedinaca ili nekih grupa, nego čitavih nacija. Drugi svjetski rat vodio se, podsjeća Papa, zbog povrede prava nacija. Već činjenica da su "drugačije", bilo je dovoljno da prava nekih nacija budu pogažena. Strašni su zločini počinjeni prema nacijama, koje su proglašene "inferiornima". Dok se osnivanjem Organizacije ujedinjenih naroda s jedne strane željelo u budućnosti zaštititi narode od nepravdanih i nasilnih napada, dotle su se u isto vrijeme kršila prava naroda; čitavi su narodi potpali pod Sovjetski Savez i izgubili svoju suverenost.⁶⁴

Dok s jedne strane postoji Opća deklaracija o ljudskim pravima, ne postoji sličan dogovor o pravima nacija. Taj problem nije nov, kaže Papa, podsjećajući da su se rasprave o tome vodile još u srednjem vijeku i da je Benedikt XV. nakon Prvoga svjetskog rata pozivao na trijezno promišljanje prava i opravdanih težnja naroda.⁶⁵

Zbog migracija, priopćajnih sredstava i globalizacije ekonomije današnje probleme nacija i nacionalnosti treba gledati u kontekstu velike "mobilnosti", zbog čega su sve manje naglašene etničko-kulturne granice i barijere. No, istodobno nasuprot toj univerzalnosti izbijaju na površinu etničko-kulturne osobitosti i gotovo grčevita potreba za identitetom kao svojevrsna protuteža tendencijama homologacije. Ta napetost između partikularnog i univerzalnog imanentna je ljudskom biću. Po zajedničkoj ljudskoj prirodi čovjek se osjeća članom velike obitelji čovječanstva. Istodobno je po svojoj prirodi i povijesno biće, što znači da je vezan uz određene skupine ljudi, u prvom redu uz obitelj, razne druge skupine sve do etničko-kulturne grupe, što se ne zove slučajno "nacija" od latinske riječi "nasci" (biti rođen), dok se ona druga zove "patria" (domovina) i asocira na "pater" (otac), odnosno na obitelj. Čovjek je - zaključuje Ivan Pavao II. – postavljen između tih dvaju polova univerzalnosti i partikularnosti. Među njima postoji živa i neizbježna napetost, koja može biti izuzetno plodonosna ako se među njima uspostavi ravnoteža.⁶⁶

Ako iz perspektive partikularnosti pokušamo sagledati prava nacije, onda je to u prvom redu pravo na postojanje. To pravo ne iziskuje u svakom slučaju državnu suverenost; ono može

⁶⁴ Usp. Isti, t. 5, str. 1932-1934, pas. 3239s.

⁶⁵ Usp. Isti, t. 6, str. 1934-1936, pas. 3241.

⁶⁶ Usp. Isti, t. 7, str. 1936, pas. 3242s.

biti ostvareno i u složenijim državnim zajednicama sa širokim regionalnim autonomijama. Pravo na postojanje uključuje i pravo na vlastiti jezik i kulturu, pomoću kojih jedan narod ostvaruje svoj duhovni "suverenitet". Svaka nacija ima pravo izgrađivati svoj život i odgajati mlađe naraštaje u skladu sa svojom tradicijom. Ako prava nacija odgovaraju potrebama partikularnosti, treba, s druge strane, isticati i zahtjeve univerzalnosti, koja se očituje u razvijenoj svijesti s obzirom na dužnosti što ih nacije imaju prema drugim nacijama i cijelom čovječanstvu. Među prve takve dužnosti ubraja se i obveza s drugima živjeti u duhu mira, poštovanja i solidarnosti.⁶⁷

2.2.3. Poštovanje ili poricanje razlika: patriotizam ili nacionalizam

Kontakti s različitim nacijama i kulturama doveli su Ivana Pavla II. do zaključka da svijet još uvijek nije naučio živjeti s različitostima, za što su, među ostalim, zbivanja na Balkanu zoran primjer. Onaj "drugi" i "drugačiji" može katkad izgledati kao teret ili prijetnja. Strah od "različitosti" može do te mjere biti pojačan povijesno uvjetovanom mržnjom ili manipulacijama da se u drugom više ne vidi čovjeka. Ako se taj strah pokaže u obliku uskog i isključivog nacionalizma, koji "drugom" poriče njegova prava, onda to može voditi do pravog užasa nasilja i terora.⁶⁸ Različite nacije i kulture za Ivana Pavla II. znače različite načine promišljanja tajne svijeta, tajne čovjeka i posebice čovjekova pristupa najvećoj tajni, a to je Bog.⁶⁹ Ne prihvaćati različitosti znači oduzeti si mogućnost istraživanja istine o čovjeku, a ona je "nepromjenjivi kriterij, pomoću kojeg se prosuđuju sve kulture".

⁶⁷ Usp. Isti, t. 8, str. 1936-1938, pas. 3244-3246. O dužnosti poštovanja prava naroda usp. također Papine intervencije u: V. Blažević (ured.), *Služenje miru. Ivan Pavao II. i Sveta Stolica za mir u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini (1991.-1995.)*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1995., str. 31 (Priopćenje o audijenciji kod Pape hrvatskog predsjednika dr. Franje Tuđmana – 25. svibnja 1991.); str. 33s (Anđeoski pozdrav – 29. lipnja 1991.). Usp. također govor Ivana Pavla II. na generalnoj audijenciji 11. listopada 1995. nakon povratka iz sjedišta Ujedinjenih naroda pod naslovom: *Još nije proglašena povelja prava svakoga naroda*, u: IKA od 12. 10. 1995., str. 20.

⁶⁸ Usp. Ivan Pavao II., *Homilija 8. rujna 1994*, u: V. Blažević (prir.), Nav. dj., str. 242-245, ovdje 244. Usp. također mnoge intervencije Ivana Pavla II. u: V. Blažević (prir.), *Papa Ivan Pavao II. - istinski prijatelj Bosne. Javni istupi Svetog oca i dužnosnika Svete Stolice za uspostavu mira i očuvanje Bosne i Hercegovine (1991.-1996.)*, Svjetlo riječi, Sarajevo, 1997.

⁶⁹ Usp. Ivan Pavao II., *It is an honor for me*, t. 9, str. 1940, pas. 3247s.

Tako shvaćena “različitost”, koju neki doživljavaju kao prijetnju, u jednom dijalogu punom poštovanja može postati izvorom dubinskog razumijevanja čovjekova postojanja”.⁷⁰

U tom kontekstu Ivan Pavao II. tumači razliku između, s jedne strane, nezdravog oblika nacionalizma, koji zagovara prezir prema drugim nacijama i, s druge strane, patriotizma, koji se sastoji u ispravnoj ljubavi prema vlastitoj domovini. Istinski patriotizam nikad ne promiče dobro vlastite nacije na štetu drugih. Zato je nacionalizam, posebno u svojim najradikalnijim izražajnim oblicima, suprotnost pravom patriotizmu. Zbog toga je važno poduzeti sve što je moguće da ekstremni nacionalizam ne bi vodio do novih oblika totalitarističkih zabluda. To vrijedi i za slučaj, kad se kao temelj nacionalizma uzima neko vjersko načelo, što se pokazuje u nekim oblicima “fundamentalizma”.⁷¹

2.2.4. Sloboda i utilitarizam

Papa se ponovno vraća temi slobode, koja je mjerilo dostojanstva i veličine čovjeka; važna za duhovni rast čovjeka, kao i za moralnu vitalnost nacije. Sloboda posjeduje svoju nutarnju “logiku”: usmjerena je prema istini o čovjeku. Ako se odvoji od istine o čovjeku, sloboda u životu pojedinca prelazi u razuzdanost, a u političkom životu u samovolju jačih i aroganciju moći. Utilitarizam, koji stvarnost ne prosuđuje prema kriteriju dobrog, nego korisnoga, znači opasnost za slobodu pojedinca i nacija. U političkom životu utilitarizam potiče na agresivni nacionalizam. Podjarmljivanje

⁷⁰ Isti, t. 10, str. 1940-1942, pas. 3250.

⁷¹ Usp. Isti, t. 11, str. 1942, pas. 11. Papa Ivan Pavao II. govori o bolesnom, radikalnom ili ekstremnom nacionalizmu. Komentirajući Papine riječi katalonski biskup R. Masnou Boixeda smatra, da osim lošeg, postoji također i dobar, prirodan i pravedan nacionalizam. To bi bilo drugo ime za patriotizam, ali bi takav nacionalizam bio i više od patriotizma. Bio bi to najjači, najaktivniji i djelima najbogatiji mogući patriotizam. Dobar nacionalizam zahtijeva više u korist domovine od prostodušnog i običnog patriotizma – usp. R. Masnou Boixeda, *Nacionalismos y la doctrina social de la Iglesia. Por que hablo de nacionalismos?*, u: P. Castaneda (ured.), *Europa de las regiones y humanismo cristiano: actas del VIII Simposio de Historia de las Iglesia en Espana y America*, Academia de Historia Ecclesiastica, Sevilla, 12 de mayo de 1997, Cajasur, Cordoba, 1999., str. 185-205, ovdje 193. Danas je, međutim, izraz nacionalizam do te mjere opterećen u negativnom smislu da je opravdana tvrdnja Š. Marasovića, *Crkva, nacija i klasa*, u: *Crkva u svijetu*, 19 (1984.), br. 2, str. 145-159, ovdje 152: “... kad je riječ o nacionalizmu, obično se razlikuje pozitivni i negativni; no, kako mu se zbog raznih povijesnih okolnosti danas pretežno pridaje negativni sadržaj, i mi ga u tom smislu u ovom kontekstu upotrebljavamo”.

manjih nacija gleda se kao nešto pozitivno, jer služi nacionalnim interesima jačih. Ništa bolje nisu ni posljedice ekonomskog utilitarizma. Ucjenjivanje i iskorištavanje slabijih postaje pravilo ponašanja jačih. Često se ova dva oblika utilitarizma pojavljuju istodobno. Kao takvi u velikoj su mjeri obilježavali odnose između Sjevera i Juga. Pa i tamo gdje su slabije nacije postizale političku neovisnost, često su ostajale u ekonomskoj ovisnosti, što je imalo negativne posljedice ne samo za ekonomsku situaciju dotične zemlje. Da bi se postigli drukčiji odnosi, potrebne su promjene i kod zemalja u razvoju i kod ekonomski razvijenih zemalja. Od prvih se očekuje poštovanje ljudskih prava, demokratski razvoj i odgovorno postupanje s pomoći, a od drugih da napuste utilitaristički način razmišljanja i dadnu se voditi pravednošću i solidarnošću. Papa je uvjeren da se "na međunarodnoj ekonomskoj sceni mora probiti etika solidarnosti, ako se želi da participacija, ekonomski rast i pravedna podjela dobara obilježava budućnost čovječanstva".⁷² U međunarodnom životu moraju djelovati kultura i etika. Organizacija ujedinjenih naroda se od institucije administrativne naravi treba uzdići do moralnoga središta, u kojem će se sve nacije osjećati doma i gdje će nastajati svijest o "obitelji nacija". Pojam obitelji nadilazi puke funkcionalne odnose i stjecište interesa. Odnosi u obitelji temelje se na uzajamnom povjerenju, pomoći i poštovanju. U pravoj obitelji nema dominacije, nego se prema slabijima postupa s posebnom pažnjom. U takvom duhu mogu svi narodi sudjelovati u izgradnji bolje budućnosti, ne samo uz poštovanje pojedinih kulturnih identiteta nego i uz njihovo puno vrjednovanje kao zajedničkog bogatstva i kulturne baštine čovječanstva. Na tom putu, kaže Papa, mnogo je toga postignuto, jer su se mnogi narodi domogli svoje slobode uz legitimnu težnju da "budu" i "vrijede" više. Da bi novo tisućljeće bilo vrijeme procvata ljudskog duha, čemu pridonosi i autentična kultura slobode, čovječanstvo mora smoći snage pobijediti strah. To će biti kadro, ako ne dovede u pitanje transcendentálnu i duhovnu dimenziju ljudskog postojanja i ako zajedničkim nastojanjima "izgradi civilizaciju ljubavi, utemeljenu na univerzalnim vrijednostima mira, solidarnosti, pravde i slobode. A 'duša' civilizacije ljubavi jest kultura slobode: sloboda pojedinaca i sloboda nacija, koja se živi u požrtvovnoj solidarnosti i odgovornosti".⁷³

⁷² John Paul II, *It is an honor for me. 50th anniversary of the founding of the United Nations*, October 5, 1995, t. 12s., str. 1942-1946, pas. 3252-3256.

⁷³ Isti, t. 14-18, str. 1946-1954, pas. 3257-3266.

ZAKLJUČNE MISLI

U predloženom članku o pitanju nacionalizma u svjetlu socijalnog nauka Crkve nastojali smo iznijeti one aspekte problema, koji, po našem mišljenju, mogu pridonijeti njegovu boljem razumijevanju. Svjesni smo, također, da članak nije mogao predstaviti sve dimenzije ovog pitanja. Dosadašnja razmišljanja vode nas do određenih zaključaka, koje ćemo u sažetu obliku nastojati prikazati u nekoliko sljedećih točaka :

1. Kao i moderna nacija, s kojom ide ruku pod ruku, tako je i nacionalizam izrastao potkraj 18. stoljeća iz povijesnog pokreta za ekonomskim napretkom, tehničkim inovacijama i političkom slobodom unutar državnog okvira.⁷⁴

2. Nacija nije prirodna, nego kulturološka stvarnost ili društvena konstrukcija, koja nudi određene inačice kolektivnih osjećaja pripadnosti. Ivan Pavao II. naglašava čovjekovu potrebu pripadnosti određenim zajednicama, koje omogućuju izgradnju osobnog identiteta. Premda nije prirodni entitet, nacionalna pripadnost, u sadašnjim povijesnim okolnostima, može biti izraz određenih čovjekovih potreba i okvir za njihovo ispunjenje, na što čovjek po svojoj naravi ima pravo. Potreba za kolektivnim identitetom može u određenim okolnostima biti izvor nacionalizma.

3. Jedino moguće etičko opravdanje za nacionalizam jest pravo na vlastiti identitet. To pravo uključuje određene vrijednosti, koje se ne smiju zanemariti, ako je riječ o dobru čovjeka i političke zajednice. S druge strane, to pravo dolazi do svoje granice, gdje počinju prava drugih.⁷⁵

4. Osnovna teza radikalnog nacionalizma da mora postojati potpuna usklađenost između jedne etničke cjeline – jedne kulture – jedne nacije – jedne države, s etičkog je stajališta neodrživa. Riječ je o instrumentalizaciji i degradaciji čovjeka. Naime, nacionalistička teza daje naciji središnje mjesto, a pojedinac se smatra ljudskim bićem samo unutar nacije. Nije nacija u službi pojedinaca, nego su pojedinci sluge političkog projekta. Nacije se predstavljaju kao nešto božansko, a u stvarnosti su samo konvencionalne interpretacije i plod bezbrojnih povijesnih transformacija. Zato je pogriješna pretpostavka da su nacije prirodni entiteti kojima

⁷⁴ Usp. V. Garcia, *Interpelaciones éticas de los nacionalismos y a los nacionalismos*, u: *Moralía*, 27 (2004.), br. 1, str. 61-90, ovdje 73s.

⁷⁵ Usp. *Isti*, str. 81.

odgovara samo jedan politički i državni ustroj. I konačno, svaka je osoba kombinacija različitih identiteta, pa nacionalni identitet nikad ne bi smio biti ekskluzivan.⁷⁶ Neporecivo pravo svake nacije na postojanje ne iziskuje nužno državnu suverenost. Ono može biti ostvareno i u složenim državnim zajednicama pod uvjetom velike autonomije.⁷⁷

5. Unutar takvih složenih državnih zajednica kao i u međusobnu odnosu naroda i država mora vladati duh slobode, poštovanja "drugog" i "drugacijeg" te osnovni postulati pravednosti. Političko, kulturno i ekonomsko podjarmljivanje manjih i slabijih grupa i naroda potiče nastanak i djelovanje nacionalizma.

6. Socijalni nauk Katoličke crkve pokazuje određeno razumijevanje za nacionalizme kod naroda Trećeg svijeta i u istočnoeuropskim zemljama zbog kolonijalizma i ugnjetavanja od strane većih i jačih naroda. S druge strane, odlučno je protiv svakog oblika totalitarnog i agresivnog nacionalizma, jer je on prepreka u nastojanjima oko mira i međunarodne solidarnosti. Socijalni nauk Crkve, u skladu s načelom supsidijarnosti, veliku važnost pridaje nacionalnim državama u rješavanju svjetskih problema, ali je također svjestan da nacionalne države zbog svoje uskogrudnosti često daju povoda sukobima u međunarodnim odnosima. Zato je važno postojanje i djelovanje međunarodnih organizacija, kao što su npr. Ujedinjeni narodi, kako bi se problemi na međunarodnoj razini uspješnije rješavali.⁷⁸

7. Određeni nacionalni identitet mora se neprestano preispitivati i dopunjavati svoju otvorenost za univerzalno, odnosno odgovornost za druge nacije i cijelo čovječanstvo. Prava nacije imaju svoju protutežu u dužnostima "plodonosne 'razmjene darova', koja osnažuje i jača jedinstvo među ljudima".⁷⁹ Crkva živi u nacijama, cijeni ljubav prema domovini i kulturnu baštinu pojedinih nacija te želi pridonijeti njihovu procvatu i plodnoj

⁷⁶ Usp. Isti, str. 83-86.

⁷⁷ Nije podjela na nacije opasnost za Europu, nego težnja k nacionalnim državama, u kojima treba biti ostvareno neostvarivo jedinstvo nacije, jezika i državnog teritorija. – usp. H. Schulze, *Nav. djelo*, str. 82.

⁷⁸ Usp. B. Häring, *Kristov zakon – Slobodni u Kristu*, sv. 3, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1986., str. 524: "Dokle god nacionalne države u neograničenom ali nerealnom suverenitetu s neobuzdanom sebičnošću rješavaju svoje interesne sukobe oko ekonomske i političke prevlasti... neće interes za dostojanstvo i prava svake osobe zauzimati prvo mjesto; a mir će time biti trajno krajnje ugrožen". Usp. također str. 308. i 449.

⁷⁹ Ivan Pavao II., *It is an honor for me*, t. 8, str. 1938, pas. 3246.

razmjeni s drugim nacijama. Istodobno, Crkva se ne može dati svesti u nacionalne okvire, ona se “ne može nacionalizirati”.⁸⁰ Kao “znak i oruđe najtješnjeg sjedinjenja s Bogom i jedinstva cijeloga ljudskog roda”⁸¹ Crkva je univerzalna, otvorena za sve nacije.

NATIONALISM FROM THE PERSPECTIVE OF SOCIAL TEACHINGS OF THE CHURCH

Summary

Many people viewed the fall of the totalitarian communist ideology in the late eighties and early nineties of the past century, as the abolishment of the last barrier to realise liberal and democratic values. The actual process was caused and followed by an explosion of national emotion which was thought to have been left to the past. We come across similar developments in other European countries and in the world leading to more or less, tragic consequences. In this article we want to critically review the phenomena of the nation and nationalism as well as the reason why they emerged and what their function is in modern society. The article continues to present the views of the social teachings of the Catholic Church with regard to this problem, particularly the stance of John Paul II. Nationalism is shown not as an inevitable destiny but rather a notion whose roots lie in the justified yearning of individuals and nations to realize their own identity, freedom and justice. Human life develops between two poles: between particularity, as a member of a certain group or nation; and universal, as a member of the great family of mankind. It is absolutely vital to create a good balance between these two poles.

Key words: nation, nationalism, patriotism, freedom, justice, the right of a nation, social teachings of the Church, John Paul II.

⁸⁰ Š. Marasović, *Nav. dj.*, str. 153. Usp. također T. Šagi-Bunić, *Kršćanstvo i nacionalizam*, u: *Glas koncila*, 8 (1969.), br. 12, str. 1.3-4.6, ovdje 1.

⁸¹ *LG*, br. 1, str. 93.